

Steven Nadler. *The best of all possible worlds. A story of philosophers, God, and evil.* Farrar, Straus and Giroux

Maria Rosa Antognazza. *Leibniz. An intellectual biography.* Cambridge University Press

Candide, Voltaire's bekendste verhaal uit 1759, is een satire op de stelling van de Duitse filosoof Gottfried Wilhelm Leibniz (1646-1716) dat wij mensen leven in de beste van alle mogelijke werelden. In het verhaal wordt deze stelling onderwezen door de filosoof Pangloss aan zijn onnozele leerling Candide. Samen trekken ze de wereld in en onderweg overkomen hun de meest verschrikkelijke rampen en ongelukken. Keer op keer herhaalt Pangloss, ondanks het verlies van enkele ledematen, zijn stelling - totdat Candide niet meer wil luisteren en besluit nog alleen zijn tuintje te verzorgen.

Tegenwoordig zul je niet veel mensen meer vinden die het eens zijn met Pangloss, en dus met Leibniz. De spot en ironie van Voltaire hebben het pleit gewonnen. Alleen een wereldvreemde studeerkamergeleerde kon zoiets absurds hebben verzonnen. Kijk maar naar de geschiedenis, desnoods alleen die van de 20^e eeuw. Hoe zou een wereld die twee wereldoorlogen, Auschwitz en de Goelag Archipel heeft gekend, ooit de beste van alle mogelijke werelden kunnen zijn?

Exit Leibniz, ware het niet dat tegenover deze vrijwel unanieme afwijzing de opmerkelijke populariteit van het optimisme staat. Juist wanneer het wat slechter gaat, zoals in deze tijden van crisis en tegenslag, geldt optimisme als het beste medicijn. Naast 'hoop' en 'verandering' is het een sleutelwoord voor de Obama-fans. Coca Cola, op zijn beurt, wordt aangeprezen als 'optimisme in een flesje'. Optimisme, het is balsem voor de ziel, je schijnt er langer door te leven en er bestaan zelfs moralisten die vinden dat men het verplicht zou moeten stellen.

Maar aan wie danken we het optimisme als serieus te nemen filosofisch begrip? Aan niemand anders dan Leibniz! Hij heeft het woord niet gemunt, maar het is ontstaan om zijn theorie over de beste (in het Latijn *optimus*) van alle mogelijke werelden te benoemen. De volledige titel van Voltaire's verhaal luidt niet voor niets *Candide of het optimisme*. Hoe kan het dat we Leibniz' stelling afwijzen en tegelijkertijd het optimisme omarmen?

Het antwoord moet te vinden zijn in de specifieke aard van Leibniz' filosofie, die ons niet meer aanstaat. Spinoza-biograaf Steven Nadler heeft er een interessant, ja spannend boek over geschreven: *The best of all possible worlds. A story of philosophers, God, and evil*. Niet over Leibniz' hele filosofie overigens, maar over de discussie rond diens beroemdste stelling, die in de jaren zeventig van de 17^e eeuw en daarna is gevoerd door Leibniz, de Franse Cartesiaan Nicolas Malebranche (1638-1715) en de strijdbare theoloog en Jansenist Antoine Arnauld (1612-1694).

Of ze ooit alle drie voor een gesprek bijeen zijn gekomen, staat niet vast, ook al denkt Nadler van wel. Sinds de lente van 1672 verbleef Leibniz in Parijs en daar heeft hij Malebranche en Arnauld in elk geval afzonderlijk leren kennen. Leibniz was naar Parijs gekomen, in opdracht van zijn Duitse patroon, de keurvorst van Mainz, om Louis XIV over te halen tot een nieuwe kruistocht in Egypte, een plan

dat hij had bedacht om de machtshonger van de Zonnekoning af te leiden van zijn Europese medechristenen. Er kwam niets van terecht, maar Leibniz genoot van Parijs, centrum van wetenschap en filosofie - net als Londen, waarheen hij even overwipte om aan de Royal Society een door hem uitgevonden rekenmachine te demonstreren.

In Parijs beseftte hij dat zijn kennis van de wiskunde tekort schoot en dus werd er een inhaalslag ondernomen, met als resultaat de uitvinding van de differentiaalrekening; helaas voor Leibniz werd die ongeveer tegelijkertijd ook uitgevonden door Newton, waardoor later een onverkwikkelijke polemiek ontstond over wie nu het eerst was geweest. In de discussie met Malebranche en Arnauld speelde de wiskunde niet meer dan een bijrol. De aandacht van het drietal richtte zich vooral op het Kwaad, in het bijzonder op de aloude kwestie hoe het te verklaren was dat een goede en almachtige God een wereld had geschapen met zoveel narigheid en ellende erin.

Met een door Leibniz bedachte term spreken we ook wel van het theodicee-probleem, naar de Griekse woorden voor God (*theos*) en rechtvaardigheid (*dike*). In 1710 publiceerde hij er zijn in het Frans geschreven *Essais de théodicée* over, maar de oplossing van het probleem had hij al veel eerder gevonden. Die oplossing was zijn stelling dat we leven in de beste van alle mogelijke werelden. God had oneindig veel andere werelden kunnen scheppen, maar geen betere. Van een goede en almachtige God viel ook niet anders te verwachten. Maar hoe verklaarde hij nu de aanwezigheid van het Kwaad in deze 'beste' wereld?

Om te beginnen geloofde Leibniz niet dat het Kwaad echt bestond; wie het geheel overzag, zou merken dat wat de mens als Kwaad beschouwde in werkelijkheid het Goede diende en dus geen echt Kwaad kon zijn. Het Kwaad was zoiets als de dissonant die een componist nodig heeft om muzikale harmonie tot stand te brengen. Door het Kwaad kwam het Goede beter tot zijn recht, een opvatting die je kunt vergelijken met de nog altijd gangbare gedachte dat een leven zonder lijden oppervlakkig is, want minder rijk aan ervaring. Dat strookt met Leibniz' belangrijkste – metafysische – argument, namelijk dat de bestaande wereld de beste van alle mogelijke is, omdat hij met een minimum aan middelen een maximum aan Zijn bevat, dat wil zeggen een maximum aan *verschillende* zijnden.

De harmonie van die wereld (waarin maximale eenheid samengaat met maximale verscheidenheid) werd volgens Leibniz het beste bewezen met zijn leer van de 'monaden': de geestelijke substanties, oneindig in tal, die geen enkel onderling contact kenden maar die door God zo op elkaar waren afgestemd, via een 'voorbeschikte harmonie' (*harmonia praestabilita*), dat ze samen toch één wereld vormden. Toen God deze oplossing eenmaal had gevonden, kon Hij, genoodzaakt door Zijn goedheid, niet anders dan de wereld zo scheppen. Want in Leibniz' visie is God een door en door rationeel wezen, dat niets zonder reden doet. Vandaar dat in de geschapen wereld geen twee dingen hetzelfde zijn, zelfs geen regendruppel of sneeuwvlokje, omdat anders aan het principe van de maximale verscheidenheid afbreuk zou worden gedaan.

Veel van deze in al hun barokke bizarheid betoverende argumenten zou

Leibniz pas later formuleren, toen hij Parijs weer verlaten had en zich bij zijn nieuwe patroon, de keurvorst van Hannover, had gevoegd. Maar per brief, boek en pamflet ging de discussie voort, ook die tussen Malebranche en Arnauld, die ieder een geheel eigen positie innamen. Malebranche's standpunt leek nog het meest op dat van Leibniz, hoewel hij niet geloofde dat God de *beste* van alle mogelijke werelden had geschapen. Wel geloofde hij dat de bestaande wereld met de meest *simpele* middelen was geschapen, en daar ging het hem om.

De nadruk op de eenvoud van middelen weerspiegelt de mathematische aanpak van de nieuwe natuurwetenschappen, waarin de simpelste, meest directe weg altijd de voorkeur genoot. Wat dat betreft waren Leibniz, Malebranche en Arnauld het met elkaar eens, maar de laatste blijkt in *theologisch* opzicht de spelbreker, want hij ontkende dat het de mens gegeven was de eventuele rationaliteit van Gods motieven te doorgronden. Voor de Jansenist Arnauld was alles in laatste instantie afhankelijk van Gods wil en de mens had zich in ootmoed daarbij neer te leggen; het gaf geen pas net te doen alsof de geest van God werkte als de menselijke geest. Tegen die antropomorfe projectie plaatste Arnauld de volstreekte, onbegrijpelijke willekeur van Gods soevereiniteit.

Bij Leibniz en Malebranche werd God in Zijn wilsbesluiten geleid door een rationaliteit en een goedheid, die ook los van Hem een – objectief - bestaan hadden. God was daar krachtens Zijn aard aan gebonden en kon bijvoorbeeld niet ingaan tegen de wetten van de logica of de gerechtigheid. God wilde bepaalde dingen omdat ze goed waren. Bij Arnauld was het precies andersom: iets was goed omdat God het wilde. Van dit voluntarisme moest Leibniz niets hebben, aangezien het bij voorbaat elke theodicee onmogelijk zou maken. Alleen dankzij het inzicht in Gods redelijkheid viel het kwaad in de wereld te verklaren. Maar als de wereld uitsluitend berustte op Gods wil, los van enig rationeel criterium, dan viel er niets te verklaren en kon men, zoals Arnauld dan ook adviseerde, enkel blind geloven en vertrouwen op Zijn genade.

Voor de rationalist Leibniz was dit volstrekt onacceptabel, mede omdat zijn theodicee niet op zichzelf stond maar deel uitmaakte van een veel meer omvattend gedachtegoed. In Leibniz' denken hangt alles met alles samen. En dat alles was heel veel. In Nadlers boek krijg je daar hooguit een vermoeden van. Een beter zicht op de ongelofelijke breedte van Leibniz' kennis en belangstelling geeft de nieuwe 'intellectuele biografie' die Maria Rosa Antognazza heeft gepubliceerd. Minder spannend dan Nadlers boek, maar van een wetenschappelijke degelijkheid en betrouwbaarheid die, zij het op geheel andere wijze, ook hun attracties hebben.

In chronologische volgorde én met alle nuances in de ontwikkeling kunnen we lezen wanneer Leibniz zich met wat bezighield - meestal trouwens met diverse dingen tegelijk. Het is een wonder dat Antognazza's boek slechts 623 bladzijden telt, als je ziet waarmee deze geniale duizendpoot zich naast filosofie, theologie en wiskunde nog meer heeft ingelaten: met recht en politiek, met geschiedschrijving (van het Huis van zijn patroon in Hannover), met allerlei natuurwetenschappen, met bijbelkritiek, met taalkunde (hij droomde van een *characteristica unversalis*, een nieuwe symbolische taal om alle kennis ondubbelzinnig te kunnen vastleggen) en

niet te vergeten met technologie. Jarenlang sloofde hij zich uit om een oplossing te vinden voor de waterlozing in de zilvermijnen in de Harz met behulp van windmolens, en op zeker moment zien we hem zelfs, naar aanleiding van een nieuwe kookpan die ook de botten voor menselijke consumptie kon bereiden, een grappig *Requête des chiens* schrijven waarin de honden van het Hannoveriaanse hof eraan herinneren dat het verorberen van botten tot hún privileges behoort. Nee, een wereldvreemde studeerkamergeleerde is Leibniz nooit geweest.

Het samenbindende doel van alle inspanningen bestond uit niets minder dan de wereldvrede of liever, want Leibniz dacht in weerwil van zijn belangstelling voor China allereerst Europees: uit de hereniging van de Europese christenen. In het kielzog van de Reformatie was het continent (en vooral Duitsland) veranderd in een serie bloedige slagvelden; het herstel van de religieuze eenheid moest voor altijd vrede brengen. Pas met het oog op dit grootse einddoel begrijpt je ten volle waarom hij zoveel belang hechtte aan de fundamentele harmonie van de wereld, gegarandeerd doordat deze wereld de beste van alle mogelijke werelden was. De politieke en religieuze harmonie waarnaar hij streefde, óók een eenheid in verscheidenheid, bestond al bij voorbaat in het wezen der dingen.

Ziedaar het verschil tussen het optimisme van Leibniz en het moderne optimisme, een verschil van – al dan niet bewuste - metafysica. Het eerste optimisme zegt: alles *is* goed, het tweede zegt: alles *komt* goed. De vraag die een cynicus of realist vervolgens kan stellen is aan welke kant de grootste mate van illusionisme te vinden zal zijn. Ik zou zeggen: aan de kant van het moderne optimisme, omdat het alles verwacht van een verbetering die des te onwaarschijnlijker wordt naarmate de bestaande toestand negatiever wordt ingeschat – zie de huidige geestdrift voor Obama en de wonderen die hij zal verrichten na de zwarte jaren van Bush. Leibniz daarentegen gaat er vanuit dat de wereld *au fond* in orde is, inclusief het Kwaad, en dat de mens niets anders hoeft te doen dan zich eindelijk eens van ganser harte aan die orde aan te passen.

(*NRC Handelsblad*, 30-1-2009)